

MILENA MANOVÁ

NĚKTERÉ ASPEKTY VZTAHU ČLOVĚKA A VĚDECKOTECHNICKÉ REVOLUCE V SOVĚTSKÉ SOCIOLOGII

Žijeme v době převratných objevů, jsme svědky pronikání do vesmíru, ovládnutí jaderné energie, rozvoje chemie, vzniku nových vědních oborů. To vše jsou charakteristické rysy procesu, který se nazývá vědeckotechnickou revolucí. Tento proces probíhá nejen v socialistických, ale i v kapitalistických zemích. Z hlediska technického a organizačního mají tyto změny mnoho společného, v sociálním aspektu se však podstatně liší, někdy jsou dokonce i protikladné.¹⁾

Využití vědeckých objevů má nejen důsledky přírodní a technické, ale i důsledky sociální, které odhalují mechanismus působení ekonomických zákonů lidské společnosti.

Problémy vědeckotechnické revoluce jsou přirozeně středem zájmu vědců na celém světě. Zabývají se jimi přírodovědci, technici, ekonomové a v neposlední řadě sociologové, kteří si všímají změn forem práce, přetváření vztahů v systému člověk – výrobní prostředky – předmět práce, rozvíjejí společenské povahy práce, jež jsou důsledkem technické vybavenosti a zdokonalování výrobních prostředků.

V poslední době vyšla celá řada publikací věnovaných problémům vědeckotechnické revoluce, zkoumajících z různých aspektů tento proces, snažících se osvětlit jeho důležité stránky a postihnout smysl všech převratných změn ve vědě a v technice, ukázat jejich důsledky pro život celé společnosti i jedinců.

V socialistických zemích je vědeckotechnická revoluce spjata přímo s budováním socialismu a komunismu. Otázky vědeckotechnické revoluce se dostaly do popředí ve vědecké literatuře, pořádají se konference a diskuse ve vědeckých ústavech, na vysokých školách. Konfrontují se různá hlediska na současnou vědeckotechnickou revoluci.

Otázka vědeckotechnické revoluce zaujímá jedno z prvních míst ve vědecké literatuře v Sovětském svazu. Avšak i u nás se problémy vědeckotechnické

¹⁾ Srv. např. I. I. Čan gl i, *Vlijanije naučno-techničeskogo progressa na ličnost rabočego*, sborník Sociologia i ideologija, Moskva 1969, str. 146.

technické revoluce zabývá výzkumný tým ČSAV i další instituce. Tento úkol je středem státního badatelského plánu a figuruje jako jeden z ústředních úkolů pro další rozvoj společenských věd v našem státě. Jak v sovětské, tak i v naší sociologii je patrna návaznost řešení jednotlivých problémů na stranické dokumenty.

V této oblasti se úspěšně rozvíjí spolupráce našich a sovětských vědců. Výsledkem této spolupráce je například kniha *Člověk – věda – technika*,²⁾ jež je kolektivním dílem pracovníků Filozofického ústavu Akademie věd SSSR, Ústavu dějin přírodních věd a techniky Akademie věd SSSR a Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Na konferencích a sympoziích se diskutuje o některých nejasných nebo sporných otázkách.³⁾

Humanistické zaměření vědeckotechnického pokroku v socialistických zemích se projevuje ve změnách v práci i v osobnosti pracovníka. Sociologové se zamýšlejí nad tím, jak vědeckotechnická revoluce ovlivňuje celkový rozvoj osobnosti, zvláště pak jak se mění charakter práce a jak tato změna působí na osobnost dělníka.

Vztah člověka a vědeckotechnické revoluce nebo vztah člověka a techniky je velmi častým tématem sovětských sociologů. Zkoumání vztahu člověka a vědeckotechnické revoluce, vliv vědeckotechnické revoluce na vývoj kolektivu a jedince je součástí komplexního výzkumu člověka, „systému

²⁾ *Čelovek – nauka – technika*, Moskva 1973. Český překlad *Člověk – věda – technika*, Praha – Moskva 1973. Srv. recenzi uvedené knihy na str. 103.

Z mnoha dalších publikací, ať časopiseckých nebo knižních, bychom uvedli ještě alespoň některé práce sovětských vědců, které se snaží řešit otázky spojené se současnou vědeckotechnickou revolucí: S. V. Šuchardín, *Současná vědeckotechnická revoluce*, Praha 1973; J. Šejnín, *Sovremennaja naučno-techničeskaja revoljucija*, Obzor literatury, Političeskoje samoobrazovanije, č. 5, 1969; L. N. Mal'kov - V. M. Strašnikov, *Analiz naučno-techničeskogo progressa našej epochi*, Naučnyje doklady vyššej školy, Filosofskije nauki, č. 6, 1968; *Vek rascveta nauki i techniki*, NTO SSSR, č. 2., 1968; V. I. Belozercev, *Sovremennaja naučno-techničeskaja revoljucija*, Istoričeskoje issledovanije, Voprosy filosofii, č. 12, 1968; G. V. Osipov, *Technika i obščestvennyj progress*, Moskva 1959; A. A. Zvorykin, *Obščestvo i naučno-techničeskaja revoljucija*, Kultura i žižň, č. 6, 1962; A. A. Zvorykin, *Materialno-techničeskaja baza kommunizma*, Voprosy istorii, č. 10, 1961; V. M. Polotov, *Sovremennij techničeskij progress i kritika teorij vtoroj promyšlennoj revoljucii*, Moskva 1960, str. 10; G. Kozlov, *O zakonomenostjach razvitija proizvoditel'nyh sil Kommunističeskoj formacii*, Kommunist, č. 3, 1961 aj.

³⁾ Viz např. M. M. Karpov, *Vystupljenije na konferencii po problemam sovremennoj naučno-techničeskoj revoljucii*, Voprosy istorii jestestvoznanija i techniki, sv. 19, 1965; V. Kamajev, *Naučno-techničeskij progress i stroitel'stvo materialno-techničeskoj bazy kommunizma*, Naučnyje doklady vyššej školy, Ekonomičeskije nauki, č. 5, 1962; zprávy o konferencích, které se konaly v různých městech SSSR a jejichž účelem byla konfrontace různých hledisek na současnou vědeckotechnickou revoluci v Voprosy istorii jestestvoznanija i techniki, sv. 19, 1965; shrnutí výsledků porady Sovětské společnosti historiků přírodních věd a techniky o důsledcích současné vědeckotechnické revoluce v *Technika i jejo mesto v istorii obščestva, Materialy k soveščaniju*, Moskva 1965 aj.

osobnosti“, který probíhá v současné době na mnohých vědeckých, zejména sociologických pracovištích. Vědečtí pracovníci se zabývají otázkou postupného sblížení duševní a fyzické práce, způsoby překonávání rozdílů mezi kulturními potřebami člověka ve městě a na venkově, zkoumají se neefektivnější formy socialistického soutěžení uvnitř kolektivů, motivy pracovní činnosti, sociologické aspekty racionálního využívání pracovních zdrojů, sociální otázky a likvidace málo kvalifikované práce, sociální a sociálně psychologické faktory zvyšování produktivity práce a utváření všestranně rozvinuté osobnosti. Věnuje se pozornost novému charakteru práce, její náplni a organizaci, hmotným, sociálním a morálním stimulům pracovní činnosti, problémům reprodukce pracovní síly a zajištění rozvoje osobnosti, problémům změn, jež se projevují jak v práci, tak i v životním stylu. Všimají si vlivu práce na formování socialistického uvědomění, působení kolektivu na chování člověka v práci i na způsob života. Zvláštní pozornost je věnována průzkumu volného času, jehož racionální využití přispívá ke kulturnímu a duševnímu rozvíjení osobnosti.

Člověk je nazírán jako subjekt práce, pomocí níž přetváří přírodu i sebe sama. Práce jako základní prvek struktury člověka vystupuje jako charakteristika osobnosti především svojí společenskou formou a organizací, v podobě druhů činnosti, jež podmiňují místo člověka v historickém systému společenské výroby, vztahů vlastnictví a rozdělování. Osobnost se utváří ve společenských vztazích člověka. Základními, výchozími vztahy jsou vztahy výrobní. Sociálně ekonomické podmínky, v jejichž systému probíhá společenský styk lidí, patří bezprostředně k charakteristice osobnosti.

Dřívější poměrně abstraktní přístup sovětských sociologů k problematice práce člověka byl v posledních letech vystřídán snahou o konkrétní sociologickou analýzu charakteru práce, pracovních podmínek a pracovních postojů. Zkoumá se mechanismus objektivního vlivu socialistické práce, která se chápe jako svébytná škola života formující morálku člověka, jako činnost osvobozená od jakéhokoli vykořisťování a diskriminace, činnost, která se liší organizací, důsledným plánováním, tvůrčí soutěživostí a uvědomělou disciplínou od práce v kapitalistické společnosti.

Zrušením soukromého vlastnictví skončilo odcizení dělníka od výrobních prostředků, pracovní síla přestala být zbožím. Tyto přeměny se projevují i ve vztahu pracujících k práci. Objektivním ukazatelem nového vztahu k práci je například růst pracovní aktivity pracujících, zájem o výrobu, racionalizaci atd. Výzkumy sovětských sociologů přesvědčivě dokazují kvalitativní rozdíly v motivech pracovní činnosti sovětských dělníků a dělníků v kapitalistických státech. V systému hodnotových orientací sovětského dělníka zaujímají důležité místo ideové motivy práce. I v současných kapitalistických společnostech se lidé snaží o to, aby měli práci, která by

byla nejen dobře placena, ale která by jim také přinášela morální uspokojení. Neuvažuje se zde však zpravidla o zainteresovanosti na společenských perspektivách výroby, což je naprosto přirozené, neboť dělník se necítí hospodářem v podniku, kde pracuje.

Dělníku v socialistické zemi také není lhostejná výše jeho výdělku ani další osobní aspekty. Uvědomuje si však zároveň společenský význam své práce.⁴⁾

Zdůrazňuje se socialistický charakter práce s jeho typickými rysy svobody, harmonického prolnutí individuálních a společenských zájmů, její nové morální ocenění. Zájem jedince je spojen nejen s vlastní prací, ale i s růstem produktivity práce celé společnosti. Tyto závěry se opírají o výsledky konkrétních výzkumů a jsou publikovány v řadě prací sovětských sociologů zabývajících se touto problematikou.⁵⁾ Zkoumaly se nejdůležitější stimuly individuální spokojenosti pracovníků, otázka zachování či zrušení pracovních specializací v souvislosti s jejich vlivem na rozvoj lidské osobnosti,⁶⁾ vnitřní dichotomičnost práce a pracovních vztahů,⁷⁾ na podkladě výzkumů se analyzují souvislosti mezi technickou tvořivostí a takovými faktory, jako je obsah práce, úroveň vzdělání, kvalifikace, délka práce a věk dělníka, typické rysy osobnosti dělníka spjaté s obsahem práce,⁸⁾ přičemž se poukazuje na to, že studium další evoluce charakteru a obsahu práce v souvislosti s moderní technikou má mimořádný význam pro určení způsobů uvědomělého formování takových rysů osobnosti, které by podmínily její harmonický rozvoj. Zkoumá se i sociální podmíněnost emocionálního vztahu jedince k práci a vliv kolektivu na zvýšení zájmu o práci. Ukazuje se, že sociologický výzkum nejen přispívá k překonání zjednodušených představ o automatické projekci sociálně ekonomických podmínek ve vědomí člověka a jeho postojích k práci, ale vyúsťuje v řadu konkrétních sociotechnických návrhů, s kterými se stranické orgány seznamují a jichž v praxi využívají. Sociologové si uvědomují důležitost vztahu pracovní

⁴⁾ Sovětský sociolog V. Šljapentoch to ukazuje na konkrétním materiálu, na výzkumu, který provedli sociologové mezi mladými dělníky leningradských závodů. Podle údajů, které při výzkumu získali, kladou dělníci na první místo obsah práce, teprve na druhé místo výši odměny. Větší zájem projeví mladí dělníci o kvalifikovanou práci, na první místo se dostala práce tvořivá a zajímavá. V. Šljapentoch, *Sociologija dlja vsech*, Moskva, 1970, str. 127 n.

Tvůrčí charakter práce rozhodl o prvním místě v anketě, kterou uspořádali sociologové u absolventů novosibirských škol. V. N. Šubkin, *Vybor professij v uslovijach kommunističeskogo stroitelstva*, Voprosy filosofii 1964, č. 8, str. 19 aj.

⁵⁾ Je to například dílo V. G. Nesterova, *Trud i moral' v sovetskom obščestve*, Moskva 1969 a kolektivní dílo pracovníků laboratoře pro sociologický výzkum v Leningradě: V. A. Jádov, A. G. Zdravomyslov, V. P. Rožin, *Čelovek i jeho rabota*, Moskva 1967.

⁶⁾ Srv. J. Davydov, *Trud i svoboda*, Moskva 1969.

⁷⁾ I. I. Čanglí, *Ulijanije naučno-techničeskogo progressa na ličnost rabočego*, sborník *Sociologija i ideologija*, Moskva 1969.

⁸⁾ N. G. Valentinova, N. F. Naumova, sborník *Sociologija v SSSR*, Moskva 1969.

morálky a socialistické organizace práce, výchovy k solidaritě, uvědomělosti a pocitu odpovědnosti za společné dílo.

Výsledky výzkumů postojů člověka k práci v leningradských závodech zpracovali leningradští sociologové ve velmi zajímavých studiích. Sledují v nich začlenění do výrobního procesu, uspokojení z práce, spokojenost s výší mzdy, se vztahy uvnitř kolektivu, s určitým druhem práce, s péčí vedení o pracující, s příležitostmi ke zdokonalování zručnosti a s organizací práce. Zjišťuje se morálně výchovná funkce pracovního soutěžení, při kterém se mají rozvíjet a upevňovat morální rysy, jež se vytvořily na základě osvobození práce. Upozorňuje se na etickou stránku stírání existujících rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Práce si všímají kvantitativního hodnocení při výzkumu sociálně psychologických vztahů kolektivu a osobnosti.⁹⁾

*

Technika neosvobozuje člověka od tělesné ani duševní práce. mění se jen její složení, nenahrazuje mozek člověka, lidskou práci silami přírody, ale mnohokrát zvětšuje schopnost rukou a rozumu člověka. Technický progres radikálně mění strukturu veškerého výrobního procesu, místo a roli člověka v něm. Místo bezprostřední účasti člověka ve výrobním procesu nastupují stále složitější druhy zprostředkované práce.

Sociologové si uvědomují, že technická reprodukce pracovních funkcí je jen „počáteční“ etapou rozvoje techniky, že její největší přednost není tam, kde povrchně napodobuje člověka, ale tam, kde „prodlužuje“ člověka, kde mu dovoluje hlouběji proniknout do přírody a ovládnout ji, neboť rozvoj moderní techniky, zvláště rozvoj moderních elektronických počítačích zařízení, v ohromné míře zesiluje rozumový potenciál lidstva. Kladou si otázku o vnitřních hybných silách vývoje techniky, jež nelze hledat mimo pracovní proces.¹⁰⁾

Hlubinnou podstatou technického pokroku za socialismu je přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu. Dva základní směry lidské činnosti, výrobní práce a vědecká práce, se spojují v jeden přetvářející proud.

Automatizace výroby a humanizace techniky tvoří v socialistické společnosti dvě stránky jediného procesu. Člověk jako základní výrobní síla společnosti, jako subjekt práce a tvůrce hodnot se stává objektem výzku-

⁹⁾ J. Karpov, G. Kočetov, V. N. Šubkin, sborník *Sociologija v SSSR*, Moskva 1969.

¹⁰⁾ J. J. Volkov si všímá historických způsobů člověka a techniky. Jde-li o ruční práci, je člověk hlavním elementem pracovní činnosti, jde o subjektivní typ vazby člověka a techniky, u strojové práce je charakteristickým rysem mechanizace a objektivní typ vazby, při práci s automaty stojí člověk vedle technologického procesu, tento typ charakterizuje kybernetizace a svobodný typ. J. J. Volkov, *Sistema upravlenija obščestvom i tip social'noj struktury*, sborník *Sociologija a ideologija*, Moskva 1969, str. 164.

mu v technických vědách nejen proto, že při projektování i těch nejdokonalějších strojů se musejí respektovat kritéria vzájemného působení člověka a stroje. Optimalizace práce člověka v systému „člověk – stroj“ se stává nejdůležitějším problémem automatické regulace a technické kybernetiky vůbec.¹¹⁾

*

V pracích sovětských sociologů se objevuje i mnoho sporných, dosud nevyřešených otázek, rozporů a problémů, na něž autoři upozorňují. Všimněme si některých diskusních problémů, jež souvisejí s rozvojem osobnosti v období současné vědeckotechnické revoluce.

V období vědeckotechnické revoluce pokračuje intenzivní integrace a zároveň diferenciaci lidské práce. Proces diferenciaci a integrace druhů činnosti vyžaduje další specializaci pracovníků, jejich všestranný růst a zdokonalování. V souvislosti s tím se v sovětské literatuře setkáváme s problematikou, jež souvisí s výrobní činností lidí a se společenskou dělbu práce. Dosud totiž neutichá spor týkající se dělby práce za komunismu. V letech 1962 – 1963 probíhala na stránkách časopisu *Voprosy filosofii* živá diskuse o této otázce, vědci však nedospěli k jednotnému názoru, mnozí zaujali a dosud zaujímají zcela různá stanoviska.¹²⁾

Dělba práce se obvykle pojímá ve dvou rovinách. Za prvé, dělba = specializace výroby. Specializace jest totiž přirozený stav společenské výroby ve všech stadiích jejího vývoje. Dělba práce v tomto významu je podmíněna stavem materiálně technické základny společnosti. Druhým aspektem je diferenciaci pracovní činnosti, tj. koexistence různých druhů práce, různých forem lidské činnosti a jejich proporcionální rozdělení mezi sféry společenského života. Podle V. J. Jelmejeva můžeme dělbu práce chápat i tak, že určitý druh práce bude vykonávat stabilní skupina lidí. Společenským výrazem takové dělby práce je existence tříd a sociálních skupin.¹³⁾ V tomto případě vystupuje určitý druh práce jako izolovaná sféra činnosti zvláštní kategorie lidí. Tento aspekt nám do jisté míry pomáhá řešit problém, jak se bude překonávat dělba práce mezi duševní a tělesnou prací.

Prvním druhem práce je specializace (dělba) výroby, dalším je dělba lidské práce.

Nás zajímají hlavně dvě stránky: 1. zachová se v budoucnosti diferen-

¹¹⁾ B. G. Anaňjev a V. J. Jelmejev upozorňují na antropologizaci technických věd, která souvisí s automatickou regulací strojů a mechanismů. Metodologičeskije osnovy kompleksnogo issledovanija čeloveka, *Sociologia i ideologija*, Moskva 1969, str. 221.

¹²⁾ Srv. např. I. M. Rogov, *Naučno-techničeskaja revoljucija i nekotoryje problemy razvitiija ličnosti*, *Filosofskije i sociologičeskije issledovanija*, Leningrad 1971, str. 119.

¹³⁾ V. J. Jelmejev, *Kommunizm i razvitiije čeloveka kak proizvoďitelnoj sily obščestva*, Moskva 1964, str. 165.

ciace (specializace) práce, 2. přináší něco zásadně nového vědeckotechnická revoluce?

Marx a Engels dospěli k názoru, že za komunismu bude překonán protiklad mezi duševní a fyzickou prací, že bude odstraněna antagonistická třídní dělba práce a její sociální důsledky, tj. zejména omezení společenských funkcí člověka na jeho profesionální činnost, která často zcela anuluje tvůrčí charakter práce. K. Marx však nikdy netvrdil, že bude překonána dělba práce jako koexistence kvalitativně různých forem činnosti.

V současné době převládá v Sovětském svazu i v ostatních socialistických státech proces diferenciaci nad procesem integrace druhů práce.¹⁴⁾ Je patrná zřetelná tendence k růstu specializací, a tudíž i různých profesí národního hospodářství SSSR. Podobná situace je i v jiných socialistických, ale i kapitalistických zemích.

Obecná tendence k rozvoji vědy v období vědeckotechnické revoluce má rovněž za následek zvyšování počtu různých odvětví vědy. Souběžně s diferenciací vědy však probíhá proces integrace. Integrace ovšem nespočívá ve splývání několika věd v jednu ani ve snižování počtu vědeckých specializací, nýbrž ve vznikání nových vědních oborů na rozhraní dvou nebo několika nových oblastí vědění, jako je například kybernetika, biochemie, biofyzika, astrofyzika atd.¹⁵⁾ Jak tomu bude v budoucnu? Bude tento růst nových vědních oborů dále pokračovat? Tuto otázku si kladou mnozí sovětští vědci i vědci na Západě. Odpovědi nejsou zcela jednoznačné, většinou se však shodují v tom, že dosud nemáme dosti podkladů k jiné nežli kladné odpovědi na tuto otázku.¹⁶⁾

Lze tedy předpokládat, že objektivní tendence ve vývoji současné materiální a duchovní výroby povedou k rozšiřování palety různých druhů činnosti.

Nebude však osobnost ve své možnosti všestranného rozvoje příliš omezoována pracovní specializací? Tuto otázku si kladou také sovětští sociologové. Snaží se především zpřesnit pojem všestranně rozvinuté osobnosti. Všestrannost spatřují zejména ve schopnosti spojovat duševní a fyzickou práci, organizátorskou a výkonnou, v nutnosti spojovat stejnorodou (monotónní) práci s prací nestejnorodou, tvůrčí práci s prací netvůrčí.

Je tedy třeba zvládnout velké množství moderních specializací a k tomu

14) Srv. Slovar' zanjatij. Posobije dlja razrabotki Vserossijskoj demografičeskoj professionalnoj perepisi 1920 goda. Moskva 1921, str. 72.

Sistematičeskij slovar' zanjatij dlja šifrovki otvetov na 13-j vopros perepisnogo lista (o zanjatii) Vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda, Moskva 1969, str. 34–38.

Zatímco v roce 1920 slovník profesí uváděl 5 496 zaměstnání obyvatelstva SSSR, v roce 1969 jich uvádí 27 632.

15) Tyto procesy podrobně analyzuje G. N. Volkov v knize *Sociologija nauki*, Sociologičeskije očerki naučno-techničeskoj dejatel'nosti, Moskva 1968.

16) Srv. např. D. Price, *The Science of Science*, Bulletin of the Atomic Scientist, 1965, vol. XXI, č. 8, str. 50.

je nutno neustále prohlubovat teoretickou i praktickou dokonalost, osvojovat si a prohlubovat znalosti, čerpat z ohromného proudu nových informací, neboť proces diferenciaci a integraci druhů činnosti vyžaduje další specializaci pracovníků, jejich všestranný růst a zdokonalování.

Sociologové se snaží přiblížit budoucí perspektivy vývoje práce. S. G. Strumilin se domnívá, že za komunismu bude místo profesionální dělby práce mezi lidmi dělba výrobních funkcí mezi stroji a automatickými linkami.¹⁷⁾ V podobném duchu se vyjadřuje i A. A. Kuzin: „Pro vedoucí automatické výroby budou lhostejné vyráběné produkty, nebude dělba práce ani ve smyslu specializací dělníků (soustružník, slévač), ani ve smyslu profesí podle průmyslových odvětví . . .¹⁸⁾ Takový názor na komplexní automatizovanou výrobu se nám však zdá poněkud zjednodušený, příliš technicky zúžený, nedoceňující úlohu člověka, jenž vytvořil, vybudoval všechny závody, automatické linky atd. Tyto závody bude nutno projektovat, postavit, uvést do provozu a dále sledovat jejich chod, starat se o opravy. V této oblasti se zachová specializace lidské práce, bude však mít poněkud jinou podobu nežli dosud.¹⁹⁾ Strumilin a Kuzin soustřeďují pozornost především na výrobu a podceňují místo a úlohu člověka v duchovním životě společnosti i ve sféře rozdělování.

*

Vědeckotechnická revoluce v socialistických zemích není samoúčelem. Je prostředkem, který přispívá k rozvíjení všech tvůrčích schopností člověka, neboť sama sociální struktura socialistické společnosti se cílevědomě přetváří za účelem vybudování beztrždní společnosti a vytvoření podmínek pro všestranně rozvinutého člověka. Proto i změny, které ve společnosti probíhají, nejsou automatickým nebo vedlejším důsledkem vědeckotechnického pokroku a ekonomických přeměn, které jsou s ním spojeny. Mezi úspěchy vědeckotechnické revoluce a úspěchy budování socialismu je hluboká spojitost. Nová společnost je silně zainteresována na realizaci všech pozitivních stránek pokroku vědy a techniky i na radikálním odstraňování všech jeho negativních důsledků. Uskutečňování vědeckotechnické revoluce se tak stává věcí všech pracujících. Ve všech socialistických zemích nyní probíhají významné kvalitativní změny se zvláštním důrazem na splnění úkolů vědeckotechnické revoluce.

Vědeckotechnická revoluce vyžaduje v mnohem větší míře využití duševní práce, nežli tomu bylo dříve. Úloha inteligence neustále vzrůstá,

¹⁷⁾ S. G. Strumilin, *Naš mir čerez 20 let*, Moskva 1964, str. 78.

¹⁸⁾ A. A. Kuzin, *K. Marks i problemy techniki*, Moskva 1968, str. 74.

¹⁹⁾ Strumilinovo stanovisko kritizuje také kolektivní práce *Sovremennaja naučno-techničeskaja revolucija*, *Istoričeskoje issledovanije*, izd. 2-e Moskva 1970, str. 233.

neboť nabývá stále většího významu taková práce, která je spojena s osvojováním vědeckých znalostí za účelem racionalizace výroby. Roste počet příslušníků vědeckotechnické inteligence. Duševní práce se změnila z privilegia v činnost masového charakteru, a to má vliv na postavení inteligence v procesu výroby. Zmizela sociální výlučnost duševních pracovníků. Socialistická společnost mění každý úspěch vědy a techniky v prostředek sblížování inteligence s dělnickou třídou.²⁰⁾

Lidská práce v zemích, kde se buduje komunismus a kde zároveň probíhá vědeckotechnická revoluce, nabývá stále více tvůrčího charakteru, podíl monotónní práce se zmenšuje, spojuje se duševní a fyzická práce, vzrůstá úroveň všeobecného vzdělání i speciální přípravy pracujících, zachování specializací nepřekáží mnohostrannému rozvíjení osobnosti.

Všestranná osobnost se utváří především v pracovní činnosti, ve sféře materiální a duchovní výroby, při organickém spojování duševní a fyzické práce.

*

Všestranný rozvoj osobnosti však není podmíněn pracovní činností. Úspěchy vědeckotechnické revoluce umožňují rozšiřovat sféru volného času pracujících. Jeho rozumné využití v zájmu společnosti i jejích jednotlivých členů je jedním ze závažných sociálních problémů.

Pokud je práce nesvobodnou činností, je volný čas chápán především jako svoboda od práce a největší důraz je kladen na odpočinek a zábavu.²¹⁾ Avšak zároveň s růstem možnosti, aby se člověk stal subjektem práce a společenské činnosti, mění se podstatně i struktura volného času, jeho využití není chápáno pouze jako svoboda od práce, ale jako svoboda pro rozvoj osobnosti, pro všestranné rozvíjení vlastní individuality. Do volného času se zahrnuje i vzdělávání a další formy intelektuální činnosti. Mnozí sociologové upozorňují na nebezpečí přeměny volného času v prázdný čas,²²⁾ spojují otázku využívání volného času s výchovou lidí ke kultuře, s vytvořením předpokladů pro přijímání velkých a složitých uměleckých děl. Poukazují na nutnost odstranit spotřebitelské tendence v kulturní

²⁰⁾ Problematikou inteligence v období vědeckotechnické revoluce se zabývá například kolektiv autorů v knize *Člověk-nauka-technika*, Moskva 1973, str. 153 n.

²¹⁾ Klasické vymezení společenské úlohy volného času obsahuje Marxova koncepce. Volný čas zde plní funkci regenerace a rozvoje pracovní síly. Hodnoty, které člověk ve volném čase získává, vnáší pozitivní přínos zpět do výrobního procesu. Na bázi technických proměn, kdy přestává být jednoduchá práce „hlavním zdrojem bohatství, přestává a musí přestat být pracovní doba mírou bohatství“. K. M a r x, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 593. Naopak jeho mírou se stává volný čas, v němž se může pracovní síla plně rozvíjet v souladu s nároky a potřebami diktovanými nutností ovládat a řídit materiální výrobu. Další funkcí, již volný čas plní, je sféra univerzalizace člověka. Na této bázi vznikají předpoklady pro to, aby se člověk ve volném čase rozvíjel jako všestranné, univerzální individuum.

²²⁾ Srv. např. I. S. K o n, *Sociologie osobnosti*. Praha 1971.

orientaci, na nutnost povznést se nad úroveň konzumenta zboží a překonat rozdíly mezi kulturními tvůrci a pasívními konzumenty kultury.

Otázkami volného času a jeho konkrétním výzkumem se zabývají sociologové téměř ve všech centrech sociologického bádání v SSSR. Faktické údaje získané v průběhu výzkumů podávají svědectví jak o určitých společných rysech využívání volného času v různých, tak i o celé řadě zvláštností. Například čas věnovaný studiu, zvyšování kvalifikace a sebevzdělání je značně vyšší v socialistických zemích. Zdůrazňuje se nutnost řízení volného času. Za velmi důležité pro zjišťování obecných zákonitostí a tendencí ve využívání volného času pokládají sovětští sociologové celostátní a mezinárodní výzkumy volného času. Výsledky výzkumů ukazují, že struktura volného času obyvatelstva v socialistických zemích je velmi podobná, obsah volného času je mnohem bohatší než v zemích kapitalistických. Jedním z problémů volného času za socialismu, které je třeba řešit, je podle Patruševa problém vyrovnávání délky volného času různých tříd a sociálně profesionálních skupin socialistické společnosti.²³⁾ Socialismus odstraňuje antagonistické rozpory při vytváření, rozdělování a spotřebě volného času. Nemůže však najednou a plně likvidovat existující nerovnosti v jeho rozdělování mezi různými skupinami obyvatelstva. Za nejdůležitější úkol sociálního plánu v SSSR pokládá Patrušev zabezpečení stejných práv na volný čas pro muže i pro ženy. Nesouhlasí s koncepcí „všeobecného nedostatku volného času“, jehož autorem je B. A. Grušin.²⁴⁾ Poukazuje dále na nový, téměř nezkoumaný problém, tj. prognózu a plánování využití volného času a přechod ke zdokonalení jeho regulace na podkladě bilance.

Na Leningradské univerzitě se srovnávají údaje o využívání mimopracovní doby ve 20. letech a v současnosti,²⁵⁾ zkoumá se struktura časových snímků administrativních pracovníků, korelace mezi počtem dětí a vynakládání času na zvyšování kulturní a profesionální úrovně,²⁶⁾ zpracovávají se výsledky výzkumu volného času pomocí metod variační techniky. Otázkou volného času se zabývají pracovníci Sibiřského oddělení AV SSSR,²⁷⁾ zaměřují se na výzkum časového rozpočtu²⁸⁾ a zkoumají perspek-

²³⁾ V. D. Patrušev, *Svobodnoje vremja i naučno-techničeskij progress*, Moskva 1969.

²⁴⁾ Srv. B. A. Grušin, *Svobodnoje vremja, Aktualnyje problemy*, Moskva 1967.

²⁵⁾ B. T. Kolpakov, G. A. Prudenskij, *Sociologija v SSSR*, Moskva 1965.

²⁶⁾ Osipov, Frolov, tamtéž.

²⁷⁾ Pracovníci Sibiřského oddělení vydali sborník s názvem *Vnerabočeje vremja trudjaščich-sja*, Novosibirsk 1961, v němž jsou zpracovány materiály z výzkumu mimopracovního, zejména volného času pracujících na Sibiři a na Urale. Podávají klasifikaci struktury časového fondu pracovníka (Prudenskij), zjišťují rozdíl mezi volným časem mužů a žen (Strumilin), využívání volného času pro zvyšování kulturně technické úrovně pracujících.

²⁸⁾ O tom svědčí jejich publikace *Meždunarodnoje sravnitel'noje issledovanie bjudžeta vremena*. Novosibirsk 1969. Z dalších publikací zabývajících se otázkou volného času

tivy volného času a sociálně ekonomické problémy volného času za socialismu.

Tematika volného času byla předmětem celé řady referátů na VII. světovém sociologickém kongrasu ve Varně. Sovětská sociologie byla rovněž zastoupena několika referáty, pro něž bylo společné hledání nejobecnějších teorií volného času jako základu pro empirické výzkumy v této oblasti a zároveň možnosti socialistického státu plánovat a racionálně řídit tuto sféru. Některé referáty se zaměřily přímo na problémy pracovního, mimo-pracovního a volného času v současných podmínkách vědeckotechnické revoluce.

V poslední době vyšlo v Sovětském svazu několik zajímavých sborníků i samostatných studií. Uvedli bychom alespoň sborník *Problémy časového rozpočtu pracujících*,²⁹⁾ který obsahuje deset studií. Ústřední místo zde zaujímá stať hlavního redaktora V. I. Bolgova *Kategorie času v sociálním měření a plánování*. Tento sborník navazuje na tradici podobných prací dvacátých a třicátých let, jež se zabývaly časovým rozpočtem pracujících. Bolgov vychází z předpokladu, že čas je základním měřitelným prvkem mnohých sociálních procesů a že je schopen vyjádřit jejich kvantitativní i kvalitativní aspekty.³⁰⁾ Na jeho studii bezprostředně navazuje stať V. I. Sanina *Časový rozpočet pracovní doby, která rozvíjí některé zásadní teorie Bolgova*. Dále je zde zajímavé metodologické rozlišení užití časového rozpočtu jako svérázného modelu celé společnosti nebo větších kolektivů. Další stati informují o výsledcích výzkumů časového rozpočtu kolchozníků Marijské ASSR a o specifice časového rozpočtu obyvatel průmyslového města za polárním kruhem.

V poslední době vyšly dvě závažné publikace z této problémové oblasti. Je to monografie V. I. Bolgova *Časový rozpočet za socialismu*,³¹⁾ v níž autor spojuje výzkum časového rozpočtu s měřením sociálních procesů a jevů v rozvinuté socialistické společnosti, a kniha G. A. Pruděnského *Problémy pracovní a mimopracovní doby*.³²⁾ Je to soubor všech prací tohoto autora.

*

uvedeme ještě alespoň některé, podle našeho názoru nejreprezentativnější: G. S. Petrosjan, *Unerabočeje vremja trudjaščichsja SSSR*, Moskva 1965; sborník *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 godu*, statistický sborník, Moskva 1966; B. A. Grušin, *Svobodnoje vremja*, Moskva 1968; sborník *Sopostavlenije urovnej ekonomičeskogo razvitija socialističeskich stran*, Ekonomika, Moskva 1965. Ze starších bychom uvedli ještě alespoň Strumilinovu práci *Problemy ekonomiki*, Moskva 1924.

²⁹⁾ *Problemy bjudžeta vremeni trudjaščichsja*, sborník, hlavní redaktor V. V. Bolgov, Moskva 1969.

³⁰⁾ Je třeba si všimnout jeho interpretace pracovní doby jakožto dobý strávené nejen v zaměstnání, ale i v osobním hospodářství a v domácnosti, což všechno považuje autor za společensky nutnou práci.

³¹⁾ V. I. Bolgov, *Bjudžet vremeni pri socializme*, Moskva 1973.

Mnohé z publikací, které se buď přímo zabývají vědeckotechnickou revolucí, nebo s ní nepřímo souvisí, všímají si nejen současné situace, ale kladou zároveň otázku: kam lidstvo směřuje, co ho v budoucnu očekává. V poslední době jako by přímo vytryskl celý proud prací, jejichž tematikou jsou perspektivy historického vývoje i obecnější metodologické otázky možnosti vědeckého předvídání. Autoři se snaží určit, popsat, jak bude vypadat svět za dvacet, třicet let. Pokoušejí se nastínit vzájemný vztah tendencí vědeckotechnické revoluce s perspektivami vývoje dvou protikladných sociálních systémů – socialismu a kapitalismu.³³⁾ Další uskutečňování vědeckotechnické revoluce v SSSR je celonárodním úkolem, jak se uvádí v Programu KSSS. Mluví se zde o maximálním urychlení technického pokroku. Současná vědeckotechnická revoluce vede v socialistických zemích k vytvoření nové, vyšší technologické úrovně, jež je typická pro komunistický výrobní způsob.

Vědeckotechnickou revolucí v socialistických zemích charakterizuje přerůstání a spojování s výrobní revolucí.³⁴⁾ Automatizace výroby bude kvalitativně měnit obsah a zásadní charakter výroby, bude vyžadovat novou orientaci výroby, bude vyžadovat novou organizaci a dělbu práce. Dělník se změní ve svobodného pracovníka s všestrannými zájmy, který bude tvůrcem a kontrolorem komplexně automatizované výroby. Vyplní se Marxova slova, že „práce se nejeví ani tak jako práce zahrnutá do výrobního procesu, naopak člověk je spíše ve vztahu k výrobnímu procesu samému hlídačem a regulátorem . . . místo toho, aby byl hlavním činitelem, objevuje se vedle výrobního procesu.“³⁵⁾

Teprve nové sociální vztahy umožní uvolnit mohutné síly, které vkládá věda do rukou člověka, její výsledky mnohonásobí tvůrčí energii lidí a povedou k vítězství lidského rozumu a ideálu humanismu.

Некоторые аспекты отношения человека и научно-технической революции а советской социологии

Резюме

Проблемы научно-технической революции привлекают внимание ученых во всем мире, так как научно-техническая революция проходит как в социалистических, так и в капиталистических странах. В течение этой революции проходят изменения, которые с точки зрения технической и организационной носят общие черты, но

³²⁾ G. A. Prudenskij, *Problemy rabočego i vnerabočego vremeni*, Moskva 1972.

³³⁾ Srv. knihu *Člověk-Nauka-Tehnika*, Moskva 1973, v níž autoři ukazují, že pokrok současné civilizace je možný jen na základě organického spojení vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu.

³⁴⁾ S. V. Šucharđin, *Současná vědeckotechnická revoluce*, Praha 1973.

³⁵⁾ K. Marks i F. Engels, *Soč.*, sv. 46, II, str. 213.

по социальному аспекту они не только различны, но часто даже противоположно направлены.

В социалистических странах научно-техническая революция непосредственно связана с построением социализма и коммунизма, ее проблематикой занимаются непосредственно партийные документы. Начинается сотрудничество ученых социалистического лагеря. Результатом этого сотрудничества является например книга Человек-наука-техника, разработанная коллективом советских и чешских ученых.

Исследование соотношений человека и научно-технической революции представляет собой составную часть комплексного изучения человека, которое осуществляется в настоящее время в многих научных, главным образом социологических, исследовательских центрах. Уделяется внимание новому характеру работы, материальным, социальным и моральным стимулам рабочей деятельности, проблематике социальных изменений, проявляющихся как в работе, так и в жизненном стиле. Исследования советских социологов уверенно доказывают качественные различия в мотивах трудовой деятельности советских рабочих и рабочих в капиталистических государствах. В системе ценностных ориентаций советского рабочего играют важную роль идейные мотивы работы. Рабочий осознает общественное значение своей работы.

Советские социологи подчеркивают социологический характер работы, изучают стимулы индивидуального довольства рабочих, вопрос сохранения или устранения рабочих специальностей, внутреннюю дихотомичность работы и рабочих соотношений, социальную обусловленность эмоционального отношения к работе. Социологические исследования переходят в ряд конкретных социотехнических предложений, с которыми партийные органы знакомятся и на практике используют. Автоматизация производства и гуманизация техники образуют в социалистическом обществе две стороны одного процесса.

В работах советских социологов появляется много спорных вопросов, на которые авторы обращают внимание. Это например вопрос интеграции и дифференциации человеческого труда и однозначности языка науки несмотря на различие точек зрения разделения труда при коммунизме. С научно-технической революцией соединен вопрос расширения сферы свободного времени рабочих. Социологи указывают на новую проблему пока еще не изучаемую: прогноз и планирование использования свободного времени и переход к усовершенствованию его регуляции на основании баганса. Многие социологические исследовательские учреждения в СССР сосредотачиваются на изучение временного расчета и рассматривают перспективы свободного времени и социально-экономические проблемы свободного времени при социализме.

Для научно-технической революции в социалистических странах характерно вращание и соединение с производственной революцией. Автоматизация производства качественно изменит содержание и характер производства, потребует новую организацию и разделение труда. Рабочий станет свободным рабочим с всесторонними интересами, будет создателем и контролером комплексно автоматизированного производства.

Einige Aspekte des Verhältnisses zwischen dem Menschen und der wissenschaftlich-technischen Revolution in der sowjetischen Soziologie

Zusammenfassung

Die Probleme der wissenschaftlich-technischen Revolution stehen im Augenmerk der Wissenschaftler in der ganzen Welt, ist doch die wissenschaftlich-technische

Revolution sowohl in den sozialistischen als auch in den kapitalistischen Ländern im Vormarsch. In ihrem Verlauf kommt es zu Änderungen, denen – vom technischen und organisatorischen Standpunkt aus gesehen – viel gemeinsam ist, die jedoch im sozialen Aspekt unterschiedlich sind oder gar im Gegensatz stehen.

In den sozialistischen Ländern ist die wissenschaftlich-technische Revolution unmittelbar mit dem Aufbau des Sozialismus und Kommunismus verbunden. Ihre Problematik bildet sogar den Inhalt zahlreicher Parteidokumente. Es hat sich auch die Zusammenarbeit zwischen den Wissenschaftlern im sozialistischen Lager angebahnt. Das Ergebnis von derlei Zusammenarbeit ist z. B. das Buch Čelovek - nauka - tehnika (Mensch - Wissenschafts - Technik), vom Kollektiv der sowjetischen und böhmischen Wissenschaftler erarbeitet.

Die Erforschung des Verhältnisses zwischen dem Menschen und der wissenschaftlich-technischen Revolution bildet einen Bestandteil der komplexen Ervorschung des Menschen; gegenwärtig wird sie von vielen Arbeitsgruppen von Wissenschaftlern, vornehmlich Soziologen, durchgeführt. Im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit steht der neue Charakter der Arbeit, materielle und morale Stimuli der arbeitsmässigen Tätigkeit, die Problematik der sozialen Änderungen, die sich sowohl in der Arbeit als auch im Lebensstil bemerkbar machen.

Die Forschungen der sowjetischen Soziologen geben einen überzeugenden Beweis der Unterschiede in der Motivierung der arbeitsmässigen Tätigkeit der sowjetischen Arbeiter einerseits und der Arbeiter in den kapitalistischen Ländern andererseits. In dem System der wertmässigen Orientierung des sowjetischen Arbeiters nehmen die Ideellen Motive einen wichtigen Platz ein: Der Arbeiter ist sich der gesellschaftlichen Bedeutung Arbeit bewusst.

Die sowjetischen Soziologen betonen den sozialistischen Charakter der Arbeit, forschen nach den Stimuli des individuellen Wohlbefindens der Werktätigen, prüfen die Frage der Beibehaltung oder Aufhebung der Arbeitsspezialisierungen, untersuchen die innere Dichotomie der Arbeit und der Arbeitsverhältnisse, die soziale Bedingtheit des emotionalen Verhältnisses zur Arbeit. Die soziologische Forschung findet in einer Reihe von konkreten sozio-technischen Entwürfen ihren Ausdruck, mit denen dann die Parteiorgane bekanntgemacht werden, um sie in der Praxis zu verwerten. Die Automation der Produktion sowie die Humanisation der Technik bilden in der sozialistischen Gesellschaft zwei Seiten eines und desselben Prozesses.

In den Arbeiten der sowjetischen Soziologen sind viele Streitfragen zu finden, auf die Autoren selbst die Leser aufmerksam machen. Es sind z. B. die Frage der Integrierung und Differenzierung der menschlichen Arbeit, die Frage der Arbeitsteilung im Kommunismus. Mit der wissenschaftlich-technischen Revolution hängt auch die Frage des Heranwachsens der Sphäre der Freizeit der Werktätigen zusammen. Die Soziologen weisen auf ein neues Problem hin, das bisjetzt kaum untersucht wurde: Auf die Prognostik und die Planung der Freizeitgestaltung sowie auf den Übergang zur Vervollkommung deren Regulierung, auf der Bilanz begründet. Zahlreiche Arbeitsgruppen von Soziologen in der UdSSR richten ihre Arbeit auf die Erforschung der Zeitbilanz aus und untersuchen die Perspektiven der Freizeit sowie die ökonomischen Probleme der Freizeit im Sozialismus.

Für die wissenschaftlich-technische Revolution in den sozialistischen Ländern ist das Hinüberwachsen in die Produktionsrevolution sowie die Verbundenheit mit derselben charakteristisch. Die Automation der Produktion wird Inhalt und Charakter der Produktion qualitativ ändern und eine neue Organisation der Arbeit sowie eine neue Arbeitsteilung erfordern. Der Arbeiter wird frei arbeiten, allseitige Interessen haben, wird zum Schöpfer und Kontrolleur der komplex automatisierten Produktion sein.